

Jos Smit

for information or question on Wilhelm Hibbeln "De Glasmof",
Bouwmaatschappij de Ijsbreker
N.V., W. Hibbeln's Verlichtingsartikelen en Exploitatie van Onroerende
Goederen contact David R. Hibbeln dhibbeln@earthlink.net, 7047 St
Route 22, Granville, NY 12832 USA 518-642-9059 as of feb 2019

De Amsterdamse 'burgerwoning'-op-zijn-best

Bouwmaatschappij De Ijsbreker en de Swammerdambuurt

Goed twee eeuwen na de laatste grote, zeventiende-eeuwse stadsuitbreiding waagde Amsterdam de sprong over de Singelgracht. Particulieren waren al enkele decennia actief buiten de stadswal, deels in de aangrenzende polders van de gemeenten Nieuwer-Amstel en Ouder-Amstel. Om enige regelmaat en samenhang te brengen in de verschillende initiatieven, ontwikkelde de stad een nieuw uitbreidingsplan dat in 1875 werd goedgekeurd. Dit 'Plan Kalff' kan vooral worden gezien als een onderlegger voor de ontwikkeling die in de praktijk gestalte kreeg door private deelplannen. Timmerlieden, architecten, aannemers, makelaars, beleggers en

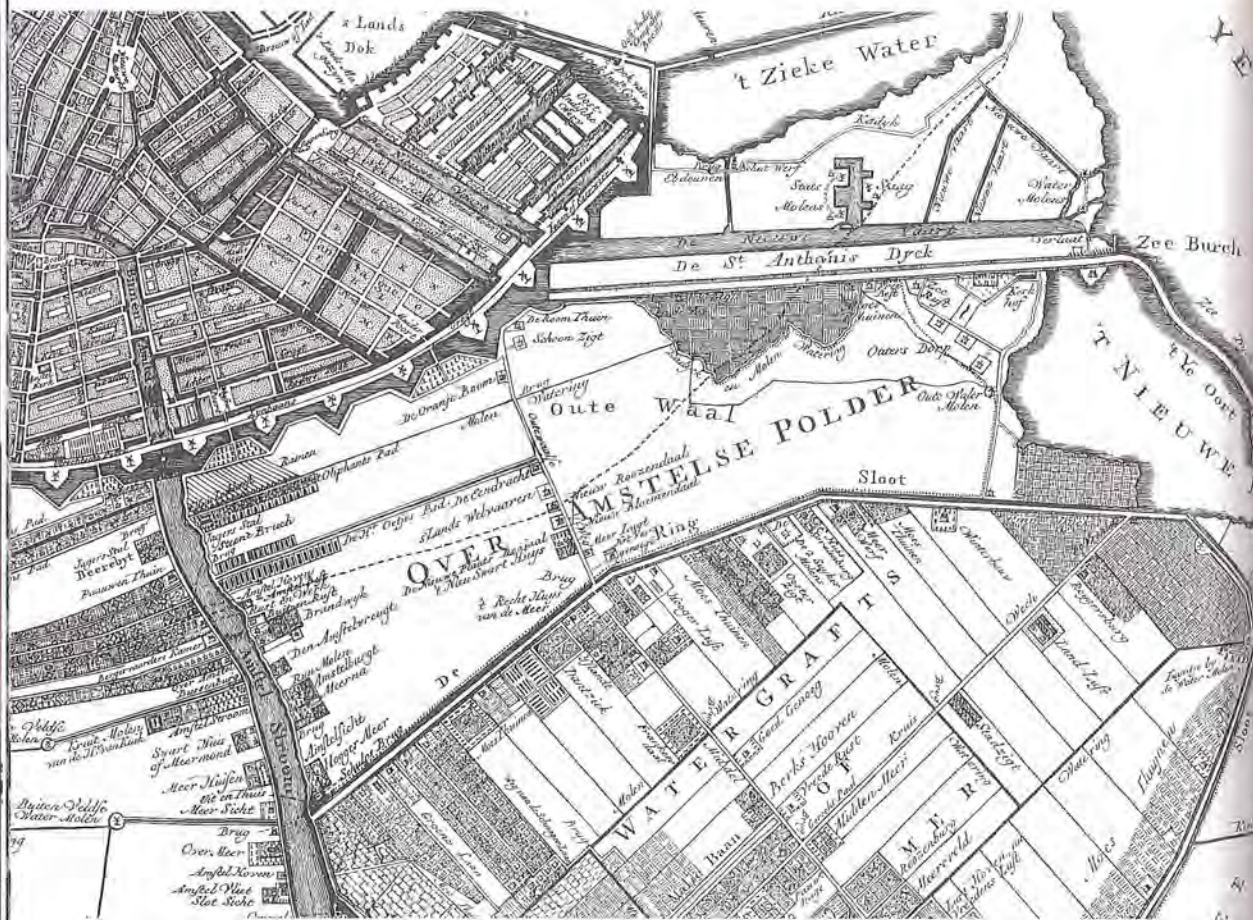
andere, al dan niet in een bouwmaatschappij verenigde, belanghebbenden kochten grond, maakten die bouwrijp, legden daarop straten aan en zetten huizen neer. Door deze kleinschalige wijze van invullen, die met horten en stoten verliep, kent de vaak als identiek en 'goedkoop' bestempelde architectuur een gevarieerd, soms sterk individueel karakter en is de dikwijls als monotoon veronderstelde negentiende-eeuwse Ring een lappendeken van verschillende buurtjes. Ondanks de met veel kaalslag gepaard gaande naoorlogse infrastructuurle werken en de even weinig zachtzinnige stadsvernieuwingsgolf van de jaren zeventig en tachtig, zijn er nog steeds bijzondere negentiende-eeuwse wijpjes te vinden, zoals de Swammerdambuurt, waar in de periode 1881-1901 de Bouwmaatschappij De Ijsbreker actief was.*

- ◀ Zeskantige gaslantaarn en drinkwaterbak voor paarden op het kruispunt Ruyschstraat-Swammerdamstraat, gezien in de richting van de Eerste Boerhaavestraat, eerste kwart twintigste eeuw
- ▶ 'Winter Vreugde op den Amstel' met helemaal links het Olifantspad (Eerste Boerhaavestraat), de herbergen Lokhorst en De Ijsbreker en helemaal rechts het Oetgenspad (Eerste Oosterparkstraat), omstreeks 1730

Tussen Olifantspad en Oetgenspad

Tot diep in de negentiende eeuw was het gebied buiten de stadswal ten oosten van

De Overamstelse Polder anno 1770 door Jan Mol met "t Olifants Pad" en het "De Hr. Oetjes Pad" langs de west-oost gegraven verkavelingsloten, en de noord-zuid verlopende 'Ouwewaalse Weg' (Linnaeusstraat)

de Amstel één en al Overamstelse Polder. Ter hoogte van de Muiderpoort liep de Oetewalerweg (thans Linnaeusstraat) dwars door de graslanden naar de Middenweg in de Watergraafsmeer. Ten zuiden van de Weesperpoort lag langs de Amstel de Weesperzijde. Het Olifantspad (nu Eerste Boerhaavestraat) en het Oetgenspad (nu Eerste Oosterparkstraat), beide aangelegd langs kavelsloten, vormden de dwarsverbinding tussen rivierdijk en Oetewaler-

weg. Het onveranderd landelijke karakter van dit gebied was vooral te danken aan de erfdiensbaarheid waarmee de eigenaren hun percelen in 1726 hadden bezwaard; de grond tussen de tuinen mocht alleen worden gebruikt als hooi- of weiland. Langs de Amstel lagen wat herbergen en buitenplaatsen, zoals Lokhorst, De Ijsbreker en Bergland; langs de genoemde paden verrees kleinschalige bebouwing. Rond het midden van de negentiende eeuw wijzigde

dit rustieke beeld drastisch. Sinds 1843 stoomden de treinen van de Nederlandse Rhijnspoorweg vanaf het Weesperpoortstation via de tegenwoordige Wibautstraat richting Utrecht. Niet lang daarna verrees de eerste fabrieken en werden er arbeiderswoninkjes gebouwd, zoals die uit 1872 aan het Oetgenspad.

In het 'Plan tot verfraaiing en bebouwing van den Omtrek van het Paleis voor Volksvlijt' uit 1862 van Samuel Sarphati was het gebied tussen beide paden voorbestemd om een stervormig park met villa's en herenhuizen te worden. Uiteindelijk bereikte de Nederlandsche Bouwmaatschappij in 1875 overeenstemming met de gemeente over de aard van de bebouwing. Twee jaar later begon de bouw aan de Swammerdam-, Leeuwenhoek- en Boerhaavestraat. In dat jaar, 1877, keurt de gemeenteraad ook het deelontwerp van Kalff voor de Weesperzijde goed, met uitzondering van de brug over de Amstel die voor aansluiting op de Ceintuurbaan moest zorgen.

Het terrein genaamd De Ijsbreker

Enkele jaren nadat de eerste huizen in dit deel van de Weesperzijdestrook zijn opgetrokken, raken de ontwikkelingen in 1881 in een stroomversnelling. De Rhijnspoorweg Maatschappij en verschillende eigenaren van gronden achter De Ijsbreker en het aangrenzende Bergland kopen dan de bestaande erfdiensbaarheden volledig af. In november gaat de gemeenteraad akkoord met het 'plan W. Krabbendam c.s.' dat enkele wijzigingen behelst ten opzichte van

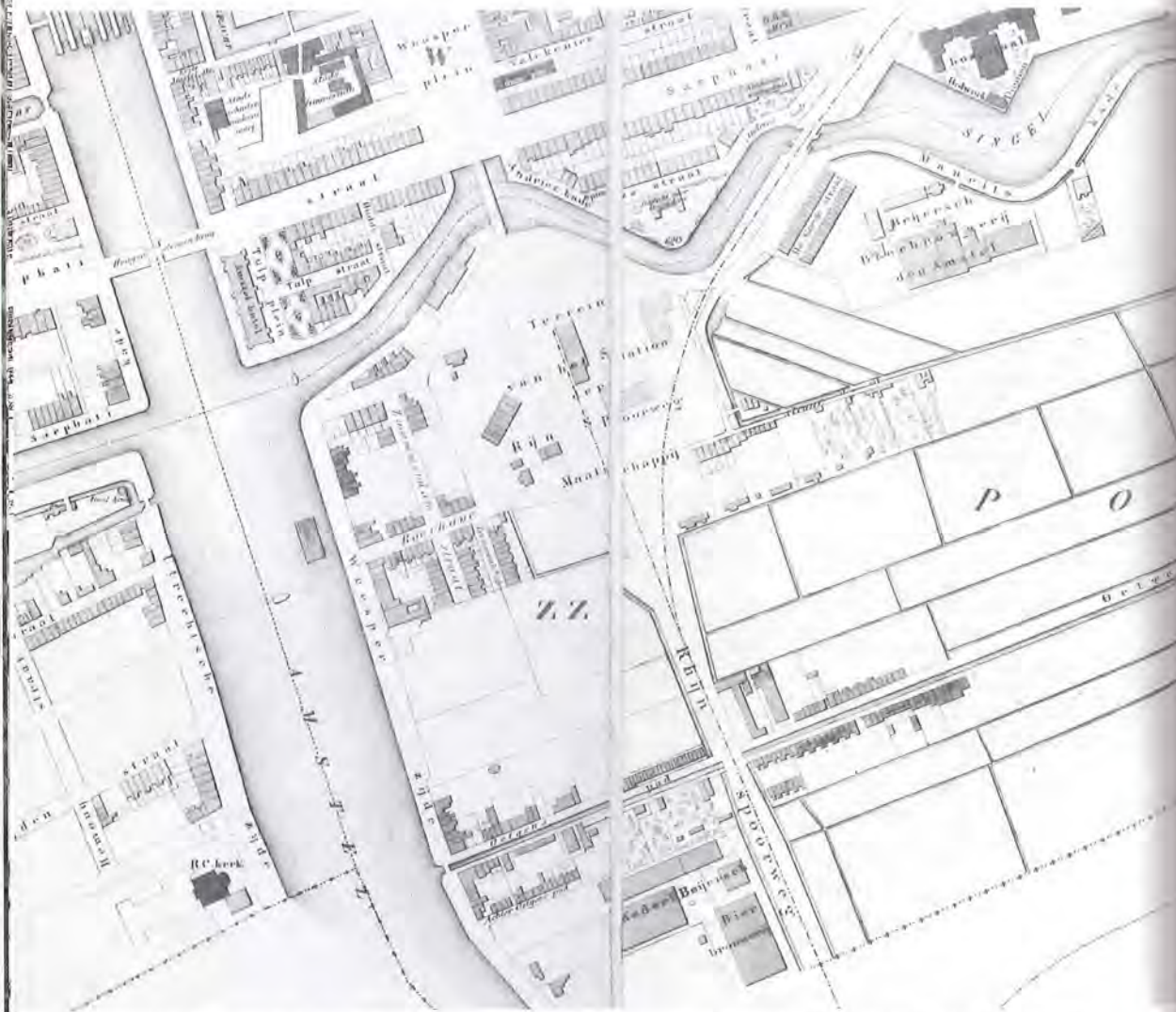
het deelplan-Kalff voor het gebied tussen Eerste Boerhaave- en Blasiusstraat. Als op 12 december 1881 de Naamloze Vennootschap 'Bouwmaatschappij De Ijsbreker' wordt opgericht zijn al veel percelen opgekocht en stukken grond geruild. Kort daarna ontwerpt A.L. van Gendt het 'Bebouwingsplan voor het terrein genaamd de Ijsbreker' dat 144 percelen omvat in zes blokken. Ook in de jaren daarna wordt nog veel onderhandeld. Tevens vinden vele transacties plaats, worden sloten gedempt en de grond bouwrijp gemaakt. In 1882 worden twee stroken grond gekocht langs de 'Grooten Rijksweg der 1^e klasse No.1', waarna toestemming wordt verkregen tot het rooien van 69 bomen op de 'oostelijke onder en bovenbermen' hiervan; de grote

Weesperzijde, omstreeks 1887

rijksweg van Amsterdam naar Diemen blijkt de rivierdijk langs de Amstel te zijn. Kandidaat-notaris Krabbendam verzoekt de gemeente in dat jaar om de vaste brug tussen het Prof. Tulpplein en de Weesperzijde, waartoe al jaren eerder was besloten, te realiseren. Terwijl de eerste huizen al

zijn opgeleverd of in aanbouw zijn, wordt het stedenbouwkundige plan aangepast: de hoeken van de Ruyschstraat en Swammerdamstraat worden afgeschuind, de verplichting om hier tuintjes aan te leggen wordt ingewisseld tegen de plaatsing van een gaslantaarn annex drinkbak voor paar-

De Swammerdambuurt kort voordat de Bouwmaatschappij De Ijsbreker haar activiteiten begint, detail uit Kaart van Amsterdam met Kadastrale indeeling der Perceelen, 1881

De Swammerdamstraat gezien naar de Ruyschstraat en Blasiusstraat, met deels nog de oorspronkelijke laat-negentiende-eeuwse bebouwing, 2008

den. En nog in 1888 ruilt De Ijsbreker vijf-enhalve are weiland met Sophie Elisabeth Françoise d'Arippe, een van de aandeelhouders, tegen ruim negen are hooi- en weiland. In hetzelfde jaar belooft de bouwmaatschappij de kopers van twee grote stukken bouwgrond in de Ruyschstraat, waarop later de nummers 21-41 en 22-46 verrijzen, om onmiddellijk na het passeren van de akte bij het gemeentebestuur 'spoedige bestrating en rioleering van de geheele Ruyschstraat tot aan de Rijnspoor voor rekening van de Bouw Maatschappij' aan te vragen. En uiteraard worden al die tijd veel 'stukken bouwgrond' verkocht, desgewenst hypotheek verstrekt aan de kopers én treedt De Ijsbreker zelf ook op als bouwheer.

De negen oprichters van De Ijsbreker brachten geld, grond en onroerend goed in, en kregen daar aandelen in de NV voor terug. Grootaandeelhouder werd 'mevrouw' Catharina Helena Vervetjes, voormalig uitbaatster van uitspanning De Ijsbreker, die bijna een derde van de 603 aandelen in handen kreeg voor haar inbreng: 'het koffijhuis met stalling en verdere getimmerten en erven, eenige perceelen wei- en hooiland aan de Weesperzijde' (bijna drie hectare groot). Initiatiefnemer A.W. Krasnapolsky – van het café in de Warmoesstraat – en zijn zakenpartner A. Volmer bezaten elk 69 aandelen, net zo veel als de drie andere comparanten die regelmatig, als directeur of commissaris, in de stukken opduiken.

Weesperpoortstation en spoorwegovergang ter hoogte van de Ruyschstraat, links Miquelstraat 26 (Wibautstraat 34) en Ruyschstraat 52 (W.J. Nijman, 1893), 1912-1913

Bouwmaatschappij De Ijsbreker was aangegaan voor een periode van vijftientig jaar. Deze termijn maakt al duidelijk dat het de comparanten er vooral om te doen was de aard van de bebouwing te beïnvloeden en op die manier een goede woonbuurt te waarborgen. De Ijsbreker haalde de kwarteeuw niet. In 1901 ging zij op in 'W. Hibbeln's verlichtingsartikelen en exploitatie van onroerende goederen N.V.' Wil-

helm Hibbeln, een Duitse handelaar in gasverlichtingsartikelen en verpakkingsglas, betrok in 1869 de uitspanning Lokhorst aan de Weesperzijde, even ten noorden van De Ijsbreker. Hij kocht alle grond aan de zuidzijde van het Olifantspad (Boerhaavestraat) tot aan de spoorlijn en breidde ook daarna zijn bezit in de buurt regelmatig uit, onder andere door erven van De Ijsbreker over te nemen. Hij bouwde grote

pakhuizen in de straten grenzend aan het spoor, waaronder Wibautstraat 20-22, en woonhuizen bestemd voor zijn werknemers. Hibbeln schonk de lantaarn op het vluchtplein in de Ruyschstraat. Het omvangrijke 'onroerend goed buurtbezit' bracht Hibbeln in de nieuwe NV onder, de bescheiden inbreng van De Ijsbreker bestond uit het gelijknamige café met stal, erf en bergplaats; niet lang daarna waren alle aandelen in handen van de gasverlichtingsmagnaat.

Nimmer fabrieken, nimmer
droogstokken, altijd goedkeuring

In het archief van De Ijsbreker bevinden zich verschillende contracten waarin de

bouwmaatschappij erven of bouwterreinen verkoopt aan, vooral, timmerlieden, bouwkundigen en makelaars. Al is het archief verre van volledig, de documenten geven een aardig inzicht in het doen en laten van de bouwmaatschappij. De NV was uit op financieel gewin voor haar vennoten, maar uit de verkoopvoorwaarden spreken ook duidelijke opvattingen over de gewenste bebouwing.

Lang braak laten liggen was er voor de koper niet bij. De percelen moesten binnen twee jaar bebouwd zijn, een enkele verklaarbare uitzondering daargelaten. De straf bij overtreding was niet mals: 'zullende bij gebreke of niet nakoming dezer voorwaarden genoemde grond zonder eenige de minste vergoeding in eigendom

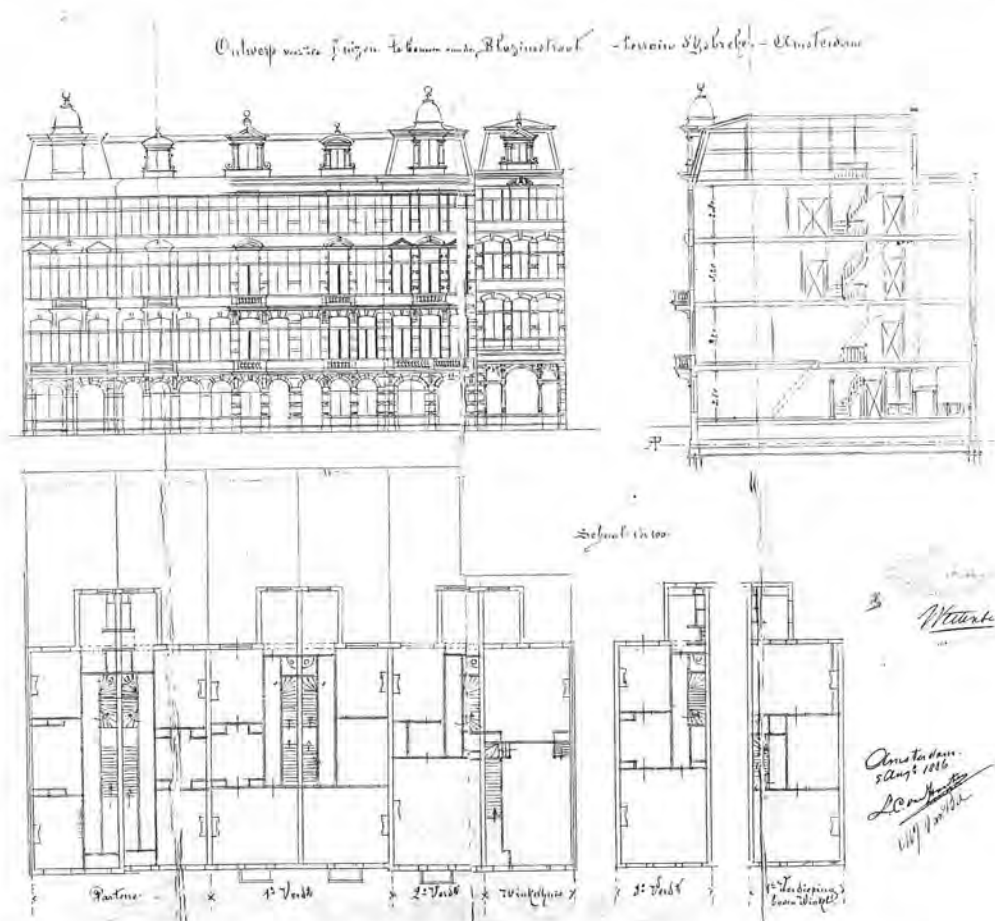
Weesperzijde 24-28, ontwerptekening voorgevels, A. Salm GBzn, 1886

terug keeren aan de verkoopers, tot welke kosteloze teruglevering de koper zich bij deze verbindt.'

Bebouwing met fabrieken was evenmin toegestaan. Regelmatig is een 'erfdienstbaarheid' opgenomen met betrekking tot de achtererfbebouwing: in de tuinen mochten geen 'loodsen, werk- of bergplaatsen' worden gebouwd. Alleen 'toestellen voor vermaak, oefening of ontspanning' en hokken voor 'pluimgedierte' waren toege-

staan, na goedkeuring van het ontwerp door De Ijsbreker.

Om de bouw(ers) op gang te helpen verstrekte Bouwmaatschappij De Ijsbreker ook hypothecaire leningen. Verschillende timmerlieden verschenen voor een van de huisnotarissen om, meestal voor vijf jaar, geld te lenen met de door hen aangekochte bouwterreinen als onderpand. Een enkele keer is sprake van een tweede hypotheek. Bij bouwkundige Jan van Halteren, die in

'Ontwerp voor zes huizen te bouwen aan de Blasiusstraat - Terrain d'Ijsbreker - Amsterdam' (Blasiusstraat 9-19), L.C. van Houten, 1886

Huizen aan de even zijde van Swammerdamstraat en Ruyschstraat, 2008

1886 de vijf erven in de Blasiusstraat koopt waarop de nummers 58-66 zullen verrijzen, zijn dat 'vijf gelijke termijnen uit te betalen als f 2000,- bij de eerste balklaag, f 2000,- bij de tweede balklaag, en de 3e, 4e en 5e termijnen naar gelang de werkzaamheden vorderen'. Bij Johannes Hermanus Koekkoek en Geert de Winter, die in 1888 beginnen aan een grote klus in de Ruyschstraat (nummers 21-41 en 22-46), wordt het geld ter beschikking gesteld als een of meer percelen zijn voltooid, behoudens de 'kleinigheden' die naar keuze van

de huurder zijn, zoals behangen en schilderen. Alle leningen gaan vergezeld van dezelfde acht voorwaarden die erop zijn gericht om waardevermindering te voorkomen. Zo kan er geen sprake zijn van bestemmingsverandering, verkoop of verhuur zonder toestemming van De Ijsbreker.

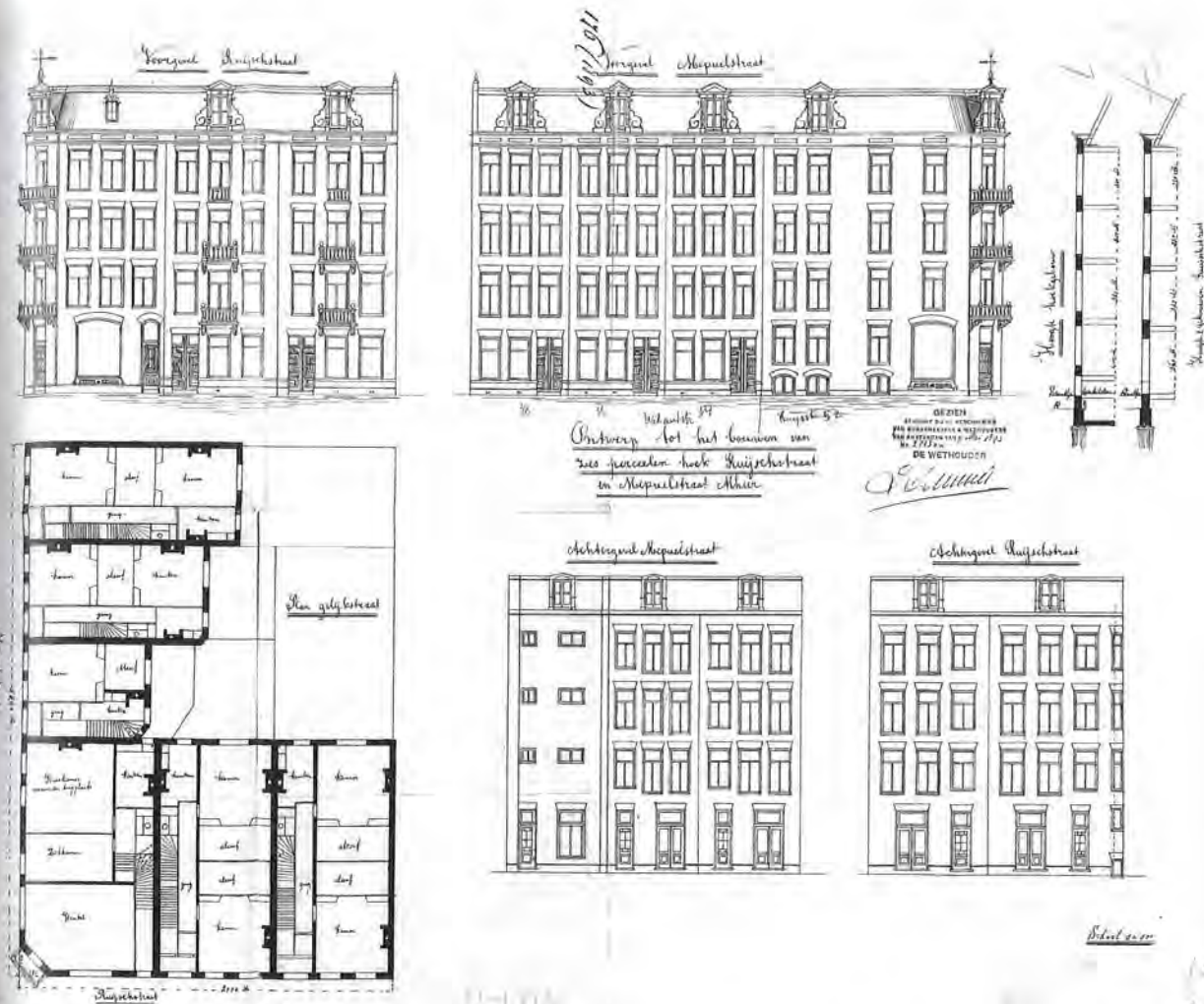
Aan de vormgeving lijken geen eisen te worden gesteld, buiten de nu en dan opduikende vermelding dat 'nimmer droogstokken' aan de gevels mogen worden aangebracht. Dit is echter schijn, want behalve goedkeuring voor de 'getimmeren', is

steevast in de akten opgenomen dat de tekeningen van de voor- en achtergevels ter goedkeuring moeten worden voorgelegd aan de bouwmaatschappij, nog voor zij worden ingediend bij de gemeente. De gerealiseerde bebouwing maakt duidelijk dat er veel mogelijk was, variërend van rijk gedecoreerde herenhuizen aan de Weesperzijde tot eenvoudige etagewoningen uit 1894 van W.J. Nijman in de Oosterparkstraat 89-95, 99-105 en Wibautstraat 56-64. De Swammerdambuurt is een ware staalkaart van eindnegentiende-eeuwse gevelvormgeving, in de stijlcatalogus meestal geboekstaafd als eclecticisme, classicisme en neorenaissance, al dan niet internationaal georiënteerd.

Herenhuizen, onder- en bovenwoningen, etagewoningen

Het type woningen op de terreinen van De IJsbreker voldoet aan de wensen van de gemeente: aaneengesloten bouwblokken met aan de Weesperzijde herenhuizen, en in de straten daarachter dubbele beneden- en bovenwoningen, etagewoningen en winkels. Weliswaar mogen op alle percelen 'woonhuizen' worden opgetrokken, maar deze voor één gezin bestemde herenhuizen zijn alleen te verwachten aan de exclusieve Weesperzijde. Voor het karakter van de buurt is belangrijker welke andere typen zijn toegestaan. Aan de Amstel en in de Ruyschstraat kan de koper kiezen voor 'een afzonderlijk bovenhuis met daarachterliggende tuinen of plaatsen', met dien verstande dat de verkoopwaarden voor de

hoeken met de Swammerdamstraat de optie van meerdere bovenwoningen openlaat. Zo'n etagewoning is op de overige bouwterreinen toegestaan, soms met de expliciete vermelding dat afzonderlijk te verhuren kamers uit den boze zijn. Het eerste blokje huizen dat – al in 1882 – op het terrein van De IJsbreker wordt gerealiseerd is van dit populaire type. Het door J.H. Schaefer ontworpen Blasiusstraat 37-39 bevat op iedere bouwlaag een woning. Ook de plattegrond heeft een gangbare opzet: het twee vensters brede deel bevat een verwarmbare voor- en achterkamer met daartussen een alkoof, in het smalle gedeelte zijn de keuken, het privaat, een zijkamertje en het trappenhuis met overloop te vinden. Op de zolder zijn vier kamers afgeschoten, één voor ieder gezin. De alkoof, een ruimte die geen eigen licht- en luchtbron heeft, meestal via een ander vertrek betreden moet worden en vaak werd gebruikt als slaappleats, komt op veel van de plattegronden voor, soms zelfs in tweevoud (Blasiusstraat 45-59, H.F.J. Andriessens, 1886; Ruyschstraat 48-52/Wibautstraat 34-38, W.J. Nijman, 1893). Vermeldenswaard is dat dit vertrek ook nog in de 'betere' woonhuizen is te vinden. Ingenieur-architect A.L. van Gendt ontwerpt in 1884 de huizenblokken Ruyschstraat 3-9 en 4-10 in een identieke vormgeving en met gelijke plattegrond. Ieder huis bestaat uit een aparte onder- en bovenwoning van elk twee verdiepingen, met telkens op de onderste bouwlaag een alkoof en op de bovenste twee ruimere kamers en suite. De plattegrond vermeldt op de begane grond

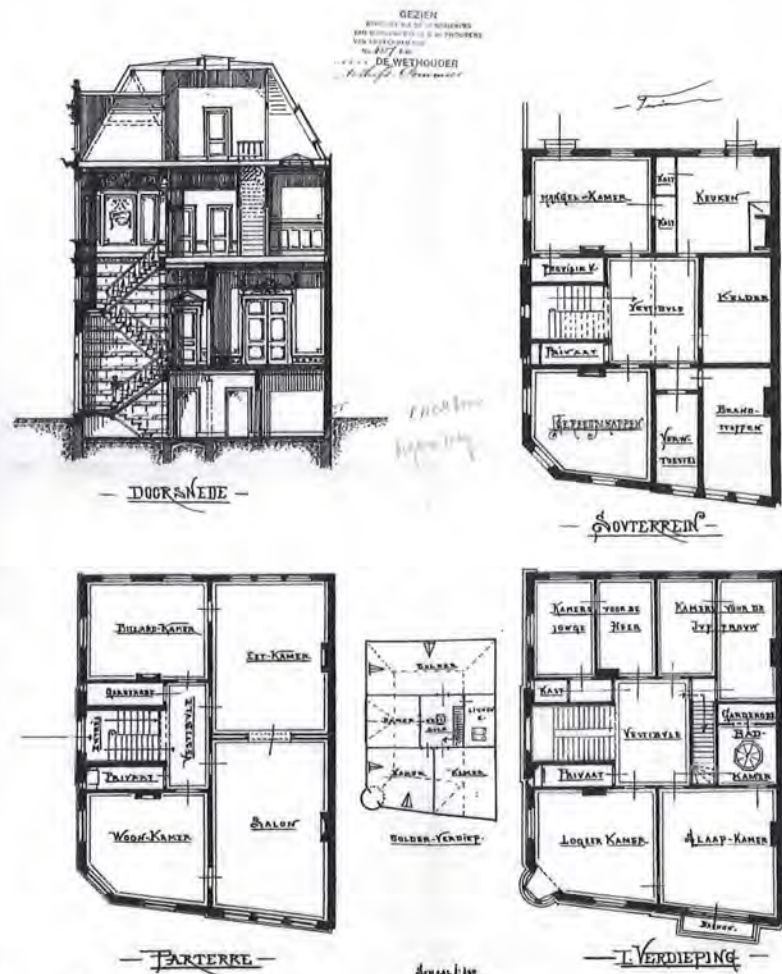

'Ontwerp tot het bouwen van zes perceelen hoek Ruyschstraat en Miquelstraat Alhier' (Ruyschstraat 48-52, Wibautstraat 34-38), W.J. Nijman, 1893

zelfs nog een bedstede onder de trap, waarschijnlijk bestemd voor een dienstbode. De aparte onder- en bovenwoningen beschikken alleen al door het gegeven dat zij twee verdiepingen beslaan over meer ruimte en kamers dan de etagewoning. Dat zij tot het duurere type behoren wordt aardig geïllustreerd door de 'dienstboden-

kamer' die terug te vinden is op de zolderplattegrond van de dertien 'herenhuizen' aan de Ruyschstraat 22-46 van J.H. Koekoek en G. de Winter.

De échte luxe is aan de Weesperzijde te vinden. Daar opent zich een nieuwe wereld waarin plaats is voor brandstoffenbergaardsplaats, provisiekelder, wijnkelder, mangel-

'Ontwerp hoekhuis op het terrein genaamd "De Ijsbreker" voor de heer C. v.d. Bijl' (Weesperzijde 33k-z), J.F. Henkenhafen en F. Ebert, 1883

kamer, linnenkamer, vestibule, garderobe, salon, suite, eetkamer, zitkamer, badkamer en – soms – een dessertkamer, spreekkamer, *billiardkamer*, loggia of erker.

De aantrekkelijke gevarieerdheid van de Swammerdambuurt vloeit voort uit de wijze waarop de verschillende opdrachtgevers en ontwerpers, zowel architecten van naam

als 'eenvoudige' buurttimmerlieden, hun percelen onder handen namen. Het gaat daarbij niet alleen om vormgeving en schaal, maar ook om het gedifferentieerde woningbestand en de stedenbouwkundige uitwerking van het bebouwingsplan. Juist in de samenhang van architectuur en stedenbouw ligt de charme van de buurt besloten.

Weesperzijde 23-38, huizen op terreinen van Bouwmaatschappij De Ijsbreker, 2008